

DOI 10.33294/2523-4234-2025-35-1-234-263

УДК 323.1+94(477)"2014/2025"

ORCID: 0000-0003-4375-5350

Алла Миколаївна Киридон

Неоімперська доктрина “русский мир” як елемент консцієнтальної війни Росії проти України (теоретико-методологічний дискурс)

У статті розглянуто характерні риси та особливості консцієнтальної війни РФ проти України, серед механізмів якої – доктрина “русского мира”. Доведено, що використання інструментарію та технологій маніпулятивних когнітивних форм консцієнтальних, смислових та інформаційних війн оприсутнює справжні/глобальні інтереси Росії у війні проти України, ідеологічну конфронтацію двох світів, в основі якої лежить опозиція свій/чужий. Аналіз консцієнтальної війни Росії проти України оприсутнює вагому роль російського наративу/культурного контенту, спрямованого на “розсіювання” ідентичності та форматування квазіідентичності, етнокультурної асиміляції, транслювання антиукраїнських міфів тощо. Схарактеризовано основні ідеї доктрини “русского мира” як засобу впливу на суспільну свідомість населення України. Проілюстровано формування парадигми ведення кремлівськими ідеологами довгострокової інформаційно-пропагандистської політики нівелювання державності українського народу та активізацію втілення “русского мира” в ході російсько-української війни. Реалізація доктрини “русский мир” в Україні націлена на інтеграцію українських територій в смисловий простір, в якому українська історія та ідентичність практично повністю відсутні, що веде до ліквідації української державності. Наукова новизна праці полягає у розгляді доктрини “русского мира” в контексті ведення консцієнтальної війни Росії проти України.

Ключові слова: “русский мир”, РПЦ, ідеологема, російсько-українська війна, гібридна війна, консцієнтальна війна

Alla Kyrydon

The neo-imperial doctrine of “Russkiy mir” as an element of Russia’s conscientious war against Ukraine (theoretical and methodological discourse)

Russia’s war against Ukraine, which has been ongoing since 2014, has actualized the understanding of all its components, since in times of war, theoretical problems of the essence of war and peace acquire a practical dimension. The Kremlin has been building plans to return Ukraine to a zone of complete control or to an orbit of exclusive influence since the emergence of sovereign Ukraine. In 2014 Russian Federation launched a “hybrid war” against Ukraine. The main method of hybrid warfare is information aggression, aimed at creating a distorted, distorted reality and system of values in favor of the aggressor country, weakening and destroying the national identity and civic consciousness of Ukrainians. Russia considers the seizure of Ukraine as a key task and a vital interest. To achieve this task, the aggressor state uses a war of conscience, among the mechanisms of which is the doctrine of the “Russkiy mir” (“Russian world”). The ideology of the “Russkiy mir” (“Russian world”) is aimed at forming the ideological foundations for the creation of a large-scale Russian neo-empire by annexing other territories. The article examines the

III. ЦЕРКВА В СРСР. ЕКСПАНСІЯ МОСКОВСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

characteristic features and peculiarities of the Russian Federation's consciential war against Ukraine. It is proven that the use of tools and technologies of manipulative cognitive forms of consciential, semantic and information wars presents Russia's real/global interests in the war against Ukraine, the ideological confrontation of two worlds, based on the opposition of one's own/another. The analysis of Russia's war of conscience against Ukraine reveals the significant role of the Russian narrative/cultural content aimed at "dispersing" identity and formatting quasi-identity, ethno-cultural assimilation, broadcasting anti-Ukrainian myths, etc. The main ideas of the doctrine of the "Russkiy mir" ("Russian world") as a means of influencing the public consciousness of the population of Ukraine are characterized. The formation of the paradigm of the Kremlin ideologists conducting a long-term information and propaganda policy of leveling the statehood of the Ukrainian people and intensifying the implementation of the "Russkiy mir" during the Russian-Ukrainian war is illustrated. The implementation of the doctrine of the "Russkiy mir" ("Russian world") in Ukraine is aimed at integrating Ukrainian territories into a semantic space in which Ukrainian history and identity are practically completely absent, which leads to the liquidation of Ukrainian statehood. The scientific novelty of the work lies in considering the doctrine of the "Russkiy mir" ("Russian world") in the context of Russia's conscious war against Ukraine.

Keywords: "Russkiy mir" ("Russian world"), Russian Orthodox Church, ideologeme, Russian-Ukrainian war, hybrid war, conscientious war

Актуальність. Ще від часу появи суверенної України Кремль вибудовував плани повернення України "якщо не до зони повного контролю, то до орбіти виняткового впливу" (Лисенко, 2022, с. 87). У рамках реалізації підступної неоімперської "гібридної політики" Російською Федерацією (далі – РФ) 2014 р. була розв'язана проти України т. зв. гібридна війна (війна, яка поєднує традиційні і нетрадиційні методи, тобто, симетричні і асиметричні, військові і невійськові методи ведення війни) (Так що ж таке гібридна війна, 2017). Її особливість характеризується як веденням агресивних військових дій під прикриттям незаконних (неформальних) збройних формувань, так і одночасним використанням широкого спектра політичних, економічних (зокрема енергетичних і торговельно-економічних), а також інформаційно-пропагандистських, ідеологічних та культурних заходів, які її супроводжують впродовж усього періоду військових дій. Експерт у сфері національної безпеки і оборони, президент Фонду Потомак (США), метр безпекової геополітики доктор Філіп Карбер у виразив 4 військових (використання традиційних військових конвенційних сил, сил спеціальних операцій, сил нетрадиційних (неконвенційних), а також проксі-сил) і 4 невійськових (політичні, економічні чинники, кіберпростір і медіапростір (пропаганда, інфовійни і все, що з цим пов'язано)) складники гібридної війни. Всі ці чинники тісно переплітаються (Так що ж таке гібридна війна, 2017). Гібридна війна, як і всі останні війни, спрямована передусім на населення, а не тільки на владу чи армію. Її інформаційні, соціально-психологічні, політичні та силові стратегії передбачають використання насамперед несилових засобів, які починають застосовувати ще задовго до того, як "жертва" почне усвідомлювати всі наслідки – суспільний спротив, терористична, квазімілітарна та військова діяльність, руйнування та захоплення території, людські втрати тощо. Сучасне офіційне російське розуміння парадигми "гібридної війни" було викладено у доповіді начальника Генерального штабу ЗС РФ

генерала армії В. Герасимова на загальних зборах Академії воєнних наук РФ (січень, 2013 р.). Основним методом гібридної війни є інформаційна агресія, що спрямована на створення викривленої, спотвореної реальності та системи цінностей на користь країни-агресора, а також на послаблення та руйнування національної ідентичності і громадянської свідомості українців.

Як зазначив академік В. Горбулін, набуття Україною незалежності у 1991 р. внаслідок розпаду СРСР від початку розглядалося і розглядається російською елітою як прикре історичне “непорозуміння”, яке повинно бути якнайшвидше виправлене. Вся російська культурна політика на українському напрямі була повністю інтегрована в загальну стратегію ліквідації української державності (Горбулін, 2016). У свідомості кремлівського керівництва та значної частини населення Росія оточена ворогами, які прагнуть захопити російські природні ресурси, а провідну роль у цій “глобальній змові” відіграє Захід на чолі зі США. На переконання керівництва РФ, для того щоб вистояти у фантомному протистоянні, Росія повинна за будь-яку ціну відновити контроль над втраченими територіями СРСР і “соціалістичного табору”. І в цих загарбницьких планах ключовим завданням і життєво важливим інтересом Росії є захоплення України. Для реалізації цього завдання держава-агресор використовує консцієнтальну війну, серед механізмів якої – доктрина “русского мира”, яка фактично репрезентує національно-культурний код нації. Російський політично-православний проєкт під назвою “русский мир” як спільний витвір В. Путіна і патріарха Московського Кирила розглядається в РФ як шанс відновити втрачений із розвалом СРСР колишній імперський простір і статус Росії на пострадянських територіях. Але в контексті ідеології “русского мира” “Україні не просто не передбачено бути українською, а й її існування як незалежної національної держави залишається під великим питанням” (Павленко, 2015, с. 281).

Науковий аналіз цієї неоімперської геополітичної доктрини вбачається важливим завданням досліджень в контексті новітньої російської агресії проти України, що розпочалась навесні 2014 р. та триває досі. Хоча інтенціонально різні аспекти ідеології “русского мира” потрапляли в фокус досліджень вітчизняних науковців, дослідник В. Волковський акцентує на недостатній увазі цій проблематиці з огляду на загрозливе поширення впливу “русского мира”. Так, станом на 2014 р. моніторинг медіа-трендів засвідчив перебування теми “русского мира” в своєрідній зоні “красномовного мовчання” (тема дещо вийшла з масового публічного простору і зійшла на маргінес). Навіть на початку російсько-української війни 2014 р. ця тема не користувалася значною популярністю на телебаченні, а приблизно з 2017 р. вона майже зникла і з інтернету. Інколи виникало враження, що не існує ні Росії, ні її військового вторгнення, ні жорсткої ідеологічної, інформаційної, культурної та військово-політичної агресії. Основні теми, що дебатувалися: внутрішньоукраїнське протистояння між політичними силами, економічні проблеми, топові скандальні події (вибори тощо), або з часу появи – COVID-2019, тощо. Тема війни порушувалася доволі ситуативно (дискусії навколо примирення на Донбасі, при цьому роль Росії та ідеологічно-інформаційних методів ведення війни у триванні конфлікту не акцентувались); натомість спостерігалось повернення дискусій про статус державної мови, гасла

III. ЦЕРКВА В СРСР. ЕКСПАНСІЯ МОСКОВСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

“почути окремі регіони”, про протистояння Сходу і Заходу тощо (Волковський, 2020, с. 17–19). Тобто йдеться про формально малу (на рівні прямої артикуляції) присутність теми “русский мир” в українському публічному просторі. Це засвідчили й результати всеукраїнського соціологічного опитування (березень 2013 р.), які вказували на те, що у переддень Революції Гідності про геополітичний проєкт “русский мир” з пересічних громадян України були переважно обізнані ті, хто був його опонентом (!). Знали про доктрину “русского мира” лише 18,7 % громадян, не знали – 81 % (!). За регіонами: Захід України – “так” – 36,3 %, “ні” – 63,2 %; Схід України – “так” – 12,9 %, “ні” – 87 % (найвищий показник у країні!). Суттєві розбіжності в оцінці згаданої доктрини спостерігалися серед вірян: абсолютна більшість вірян УГКЦ (95%) та УПЦ КП (69,5 %), частина УПЦ (15,1 %) вважали її інструментом у реставрації Російської імперії (Яремчук, 2015, с. 129).

Мета повідомлення полягає в окресленні сутнісних характеристик політико-ідеологічної й етнокультурної доктрини “русский мир” як вагомого сегменту консцієнтальної війни РФ проти України та стратегії “гострої сили”. Наукова новизна праці полягає у розробці актуальної проблематики (яка, попри численну історіографічну джерельну базу, залишається недостатньо вивченою й потребує подальших фахових студій) функціонування політико-ідеологічного проєкту “русский мир” через оптику консцієнтальної війни.

Огляд літератури. Маємо своєрідну ситуацію парадоксу: хоча осмислення доктрини “русского мира” останні роки не мало достатнього розгортання в українському науковому дискурсі, все ж ця царина має репрезентативний дослідницький обшир різного фаху, конфесій чи світоглядних переконань. Сьогодні спостерігається активізація дослідження проблематики “русского мира”, яка перебуває у фокусі уваги вітчизняних істориків, політологів, культурологів, медійників, соціологів та інших науковців, серед яких С. Адамович, П. Артимішин, А. Бойко, В. Бокоч, В. Волковський, В. Головка, Р. Гула, С. Дацюк, В. Дебенко, Г. Друзенко, В. Єрмоленко, А. Киридон, Р. Кісь, М. Козловець, В. Котигоренко, О. Костюк, М. Обушний, Я. Потапенко, Я. Примаченко, О. Рафальський, М. Рябчук, В. Смолій, О. Торговець, Ю. Фігурний, Л. Шангіна, Л. Шептицька, Л. Якубова та ін. Релігійний сегмент концепції “русского мира” досліджують В. Войналович, М. Галіченко, О. Горкуша, В. Гуржи, В. Єленський, К. Зборовська, С. Здіорук, А. Киридон, А. Колодний, П. Павленко, О. Саган, Л. Филипович, М. Черенков, Ю. Чорноморець, В. Шевченко, В. Яремчук та ін. Роль Російської православної церкви (далі – РПЦ) в забезпеченні інформаційного супроводу російської війни проти України репрезентують аналітичні доповіді Національного інституту стратегічних досліджень (2014; 2019), Інституту історії України НАН України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України та ін.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні, що використання інструментарію та технологій маніпулятивних когнітивних форм консцієнтальних, смислових та інформаційних війн оприсутнює справжні/глобальні інтереси Росії у війні проти України, ідеологічну конфронтацію двох світів, в основі якої лежить опозиція свій/чужий. Доктрину “русского мира” можна розглядати як інструмент і стратегію т. зв.

гострої сили, яку втілює РПЦ. Хоча релігійну діяльність традиційно відносять до сфери “м’якої сили”, Українська православна церква Московського патріархату (далі – УПЦ МП), що є канонічно та адміністративно підпорядкованою Російській православної церкві, стала одним із найпотужніших агентів російського впливу в Україні за роки незалежності та одним із основних провідників “гострої сили” РФ (Насіківська, 2022, с. 85). Особлива небезпека церковної “гострої сили” криється у високому авторитеті Церкви серед вірян.

Початково вдамося до низки методологічних зауваг і тлумачення понятійно-категоріального апарату порушеної проблеми.

“Гостра сила” (англ. sharp power) – форма зовнішньополітичної діяльності, що передбачає використання засобів маніпулювання громадською думкою в інших країнах і спрямована на підлив їхніх політичних систем. Термін “гостра сила” застосовується до авторитарних режимів і може охоплювати зусилля країни щодо впливу на політичну обстановку та інформаційне поле демократичних країн з метою введення громадськості в оману, обмеження свободи слова, приховування або відволікання уваги від негативної інформації про свою країну за кордоном. Мета “гострої сили” – досягти інформаційної переваги над противником, сформувати вигідну суспільну думку та деморалізувати суспільство противника (Walker, Ludwig, 2017; Skoneczny, Sasko, 2021, р. 331–332; Насіківська, 2022, с. 85).

Звертаємо увагу на варіативність подання написання: “русский мир”, “руський мир”, “руський світ”, “російський мир” тощо. Відтак суттєвою методологічною проблемою є визначення феномена “русский мир”, який є далеко не самоочевидним. Сам термін не має юридично чіткого вираження (Tiido, 2015; Волковський, 2020, с. 21), і тому навіть у проросійських колах увиразнюється багатозначність: від окреслення етномовної спільноти до національно-державницького чи цивілізаційного проекту. Ми пропонуємо до використання саме таку трансляцію терміна – “русский мир”, погоджуючись з дослідником В. Волковським: “Специфічною проблемою є неперекладність цього терміна, що становить певну незручність. Можна сказати, що ідеологічне сповнення терміна “вшите” у саме слово, вже саме вимовляння якого маркує певну ідеологічну позицію. Річ у тому, що російське слово “русский” містить одразу два значення “руський” та “російський”. Ототожнення цих значень автоматично означає визнання і ідентифікацію з доктриною “русского мира” – тому можна афористично сказати, що доктрина “русского мира” починається там, де “руський” ототожнюється з “російським”, при цьому різні комбінації з обсягом понять (наприклад, де “російськість” претендує на охоплення всього українського і білоруського, чи де “російськість”, навпаки, відмовляє українському і білоруському у праві на “руськість”) підкреслює внутрішні варіації, відмінності і навіть суперечності доктрини. Важливим є лише те, що базовим нееліміновуваним поняття є “російськість”, яка резервує за собою більш-менш пріоритетне та ексклюзивне право на автентичну “руськість”, є її імпліцитним центром” (Волковський, 2020, с. 21). Якщо українською (білоруською та польською) слово “русский” може передаватися як “руський”, так і “російський”, то в межах цих мов є можливість термінологічного розмежування, проте вибір того чи іншого слова автоматично звужує смислове

III. ЦЕРКВА В СРСР. ЕКСПАНСІЯ МОСКОВСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

оригінальне значення, згладжує наявну семантичну напругу. Натомість іншими мовами – наприклад, англійською чи західноєвропейськими – ця семантична напруга та відмінність не вловлюється взагалі, що має прямі публічні і політичні наслідки: у масовій неекспертній свідомості вона формує уявлення про правдивість російських претензій у царині історичної пам'яті і політичного впливу, недобачаючи відмінності між “Руссю” і “Росією”. Саме тому англійське “Russian World” спричиняє відрух збентеженості (Волковський, 2020, с. 22).

Крім проблеми, пов'язаної з неперекладністю та спокусою історичної ретроспективної генеалогії (об'єднання різноманітних історичних явищ просто за ознакою схожого імені, не зважаючи на зміну значення слова), окремою методологічною проблемою є власне визначення терміна “русский мир” (про що йтиметься нижче).

Консцієнтальна (лат. conscientia – свідомість, совість) *війна* – нова форма геополітичного протистояння, що здійснюється за допомогою засобів масової інформації, які використовуються з метою трансформування і маніпулювання свідомістю (йдеться передовсім про населення країни – об'єкта агресії). Тобто, консцієнтальна війна – це “війна на ураження свідомості” (Стратегічні комунікації..., 2018, с. 342). За своєю суттю консцієнтальні війни є певною комплексною методологією зміни картини світу протилежної сторони в заданому напрямі. При цьому під протилежною стороною слід розуміти як окремих осіб (чи групу осіб), що приймають рішення на різному рівні, так і окремі групи людей або масову свідомість народу загалом. Консцієнтальні загрози спрямовані на знищення самоідентифікації, самовизначення людини та нації, що є однією з цілей гібридної війни – коли людина втрачає власну ідентичність, виникає можливість навіювання їй будь-якої іншої (Стратегічні комунікації..., 2022, с. 32–33).

За одним із визначень, під консцієнтальною війною розуміємо “війну психологічну за формою, цивілізаційну за змістом та інформаційну за засобами, в якій об'єктом руйнування та перетворення є ціннісні установки народонаселення супротивника, в результаті чого первинні цілі замінюються вторинними, третинними та більш низькими, приземного рівня, з дещо збільшеною вірогідністю їхнього досягнення, до того ж ця вірогідність, за рахунок економічних та інших матеріальних важелів впливу варіюється таким чином, що досягнення цих цілей сприймається людиною як її благо” (Стратегічні комунікації..., 2018, с. 345).

Консцієнтальна війна – спеціально вироблена інформація, суголосна концепції агресії, спрямованої на руйнування духовних засад народу, його ідеології, історії, культури, національної самосвідомості, з метою підкорення волі загарбника. Така війна ведеться з метою руйнації сакрального архетипу країни. Основною метою застосування консцієнтальної зброї є вилучення людей з традиційної для них культурно-конфесійної спільноти і перетворення їх з народу на розрізнених та роздрібнених соціальних індивідів, які мали б відчужені почуття щодо колишнього етносу.

Серед засобів консцієнтальної війни – навіювання; повторення; формування переконань тощо. Механізмами формування такого “нав'язаного світу” можуть виступати системні впливи на такі компоненти як: руйнування релігійних уявлень

і переконань; руйнування лінгвістичної компоненти свідомості (мови); створення соціальних міфів; нав’язування стереотипів поведінки; формування соціальних установок; руйнування історичних архетипів; руйнування політичних, культурних традицій тощо (6, с. 29).

Релігійно-церковний чинник займає чільне місце серед дієвих інструментів російської гуманітарної інтервенції в умовах сучасної гібридної війни проти України. Як соціальний інститут та елемент “соціокультурного коду” народу релігія бере на себе чимало функцій, пов’язаних із вихованням толерантності, ненасильства й консолідації (Нагорна, 2011, с. 41). Як важливий соціокультурний феномен – відіграє роль ключового і системоутворюючого чинника культури і суттєво впливає на процеси самоідентифікації національних спільнот і націєтворення (Процюк, 2004, с. 123). Так, відродивши дорадянську практику взаємин між Церквою і державою, що нагадувала візантійську традицію, РПЦ набула якості державної Церкви, потужного соціального інституту, який відігравав і відіграє важливу роль у внутрішній і зовнішній (як провідник експансіоністської політики в культурно-ідеологічній сфері) політиці РФ. Керівництво РПЦ було безпосередньо причетним до формування моделі режиму В. Путіна, а їхні спільні наміри щодо сакралізації “російської національної ідентичності” стали одним з провідних чинників, які посилили в країні авторитарні тенденції, забезпечили владі суспільну підтримку. Наслідком створення “політичного альянсу” між владою і Церквою, заснованого на приматі винятковості Росії, її історичній місії щодо домінування над Євразією, утвердження домінуючої ролі РПЦ у православному світі, стали новітні агресивні дії РФ на міжнародній арені, зокрема, в Україні. Широкий спектр засобів впливу на суспільство (від релігійної практики до соціальних мереж) давало можливість РПЦ, яка перетворилася на інструмент ідеології, виступати суб’єктом політичного цілеспрямовання, мобілізації, спонукання, що активно використовувалося офіційною Москвою. Передусім це стосувалося новітньої геополітичної доктрини “русского мира”, яка завдяки РПЦ на початку XXI ст. набула сакралізованого характеру, скріпивши її інтегруючі засади (спільність історичних коренів, історичної пам’яті, культурної спадщини) релігійно-церковною складовою (спільна “східнослов’янська православна цивілізація”). У справі консолідації російського суспільства та співвітчизників за кордоном, включаючи “збереження їхньої духовної, мовної і культурної ідентичності”, РПЦ розгорнула потужну інформаційно-пропагандистську кампанію, що торкнулося в першу чергу України, “приписану” до ядра “русского мира”. З подачі очільника РПЦ патріарха Кирила “русский мир” почав трактуватися як “спільний наднаціональний проєкт”, втілення якого відкривало перед Україною (в руслі інтеграційного руху східнослов’янських народів) перспективу поглинання Росією. Така участь, шляхом розмивання української етнічної і громадянської ідентичності, стосувалася і українців (Яремчук, 2015, с. 128–129).

Одним із важливих елементів консцієнтальної війни є ідеологема “русский мир”. *Ідеологема* – це: 1) ключовий конструкт будь-якої ідеологічної системи, найбільш значуща цінність, що є предметом віри і довіри; 2) ідеологічна настанова, сформована агітаційно-пропагандистськими засобами і закріплена в громадській думці;

III. ЦЕРКВА В СРСР. ЕКСПАНСІЯ МОСКОВСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

3) світоглядна метафора, що є маркером певного ідеологічного дискурсу, і має сугестивний вплив (напр. “залізна завіса”, “холодна війна”, “імперія зла”) (Велика українська енциклопедія).

Ідеологема (що є експлікацією тієї чи іншої ідеології) має щонайменше дві функції: по-перше, повідомляє цільовій групі певне знання про навколишній світ, яке є результатом історичного й практичного досвіду групи; по-друге, формує ставлення цієї групи до дійсності. Зауважимо, що поняття ідеологеми іноді споріднюють з близькими за значенням метафоричними визначеннями та термінами: “домінуючі символи”, “колективні символи”, “фундаментальні лозунги”, “паролі” тощо. Для ідеологеми “русский мир” характерна змістовна багатозначність та широкий інтерпретативний спектр: це й ідеологічний концепт, суспільно-політична практика, комплексна технологія та геополітичний підхід для інтерпретації сучасних процесів у російському політичному та інтелектуальному дискурсі на позначення наднаціональної і трансконтинентальної спільності.

“Русский мир” – це російська неоімперська геополітична, геокультурна та імперсько-державна ідеологічна доктрина з елементами етнонаціоналізму, розроблена з метою орієнтації російського населення стосовно ідейних основ існування та розвитку російського суспільства. Одну із найважливіших функцій в утвердженні як ідеї територіальної експансії, так і загалом російського ультранационалізму покликана відігравати “ідея російської винятковості” – об’єднання різних етнічних спільностей та груп в одну державу (Обушний, 2020, с. 125). “Русский мир” має на меті обґрунтувати теоретично та допомогти практично реінкарнувати Росію як імперську наддержаву у кордонах 1914 р. Відтак ідеологема “русский мир” спрямована на формування ідеологічних підмурків створення масштабної Російської неоімперії за рахунок приєднання інших територій (Обушний, 2020, с. 125), втягнення їх в орбіту “русского мира”, серед яких Україна посідає особливе місце, обґрунтування тотальної експансії тощо.

В аналітичній записці НАН України Інституту історії України (2018) (Смолій, Якубова, 2018, с. 14) запропоновано широке й вузьке тлумачення “русского мира”. У *широкому розумінні* “русский мир” – це системна технологія, підпорядкована стратегії російської зовнішньої політики, спрямована на реінтеграцію до сфери політичного та економічного домінування Росії пострадянського простору; підвищення впливу РФ на суспільно-політичну ситуацію в країнах, де існує російськомовна діаспора; системну дестабілізацію західної цивілізації; демонтаж сучасного світоустрою, створення нових геополітичних союзів на засадах протистояння поширенню лібералізму та демократії (при цьому концепт “русский мир” розглядається як новітня ідеологічна основа цивілізаційних воєн майбутнього). Отже, в найширшому сенсі “русский мир” є ідеологічною основою та інструментом російської геополітичної експансії. У *вузькому значенні* “русский мир” – це ідеологема, що обґрунтовує унікальність Росії, “русской цивилизации” (стосовно неї чимдалі частіше застосовується визначення “євразійська”), росіян, з метою вмотивування претензій останніх (читай – влади РФ) на лідерство далеко поза межами сучасних кордонів РФ.

Ідея “русского мира” пройшла еволюцію від поетичної метафори до ідеологічного концепту й політтехнології (Здіорук, 2014, с. 5). У політичній риториці керівництва РФ, РПЦ та багатьох представників сучасних російських інтелектуальних кіл під “русским миром” розуміється спільнота людей, так чи інакше пов’язаних із Росією, що формується на основі спільності:

- а) мови і культури;
- б) колективної пам’яті та історії, пов’язаних з цією спільною колективною пам’яттю цінностей;
- в) православ’я;
- г) лояльності до сьогоденної Російської держави, що прагне виступати і всередині країни і на міжнародній арені як органічна правонаступниця російської державницької традиції, трансльованої від Російської імперії та СРСР.

Ідеологічна концепція “русского мира”, виступаючи водночас однією з підстав імперських амбіцій Росії, передбачає формування надтериторіальної ідентичності, вагомим складником якої є російська мова, як маркер і ідентитет росіян на всьому географічному обширі. Попри виражене соціокультурне обрамлення, проєкт “русского мира” від початку конституювався як стратегічний, а його зміст був пов’язаний із просуванням геоекономічних і геополітичних інтересів Росії. Росія майстерно опанувала методи “гострої сили” і використовує в своїх цілях ресурси (зокрема й інститут церкви), здатні поширювати вплив на громадян України. У цьому сенсі “русский мир” як елемент стратегії “гострої сили” хоча й маскується під “м’яку силу” і може вводити в оману тим, що не використовує прямий примус для досягнення своєї мети, за своєю суттю значно ближчий радше до “жорсткої сили” та часто супроводжує її.

Генеалогія “русского мира” сягає імперсько-месіанської ідеології “Москва – третій Рим, а четвертому не бути”, сформульована у першій чверті XVI ст. церковним мислителем – старцем псковського Єлізарова монастиря Філофесом (Киридон, 2022). Загалом ідеологія “русского мира” ґрунтована на поєднанні елементів панславізму, російського месіанізму, євразійства/неоевразійства, імперіалізму, більшовизму, націоналізму тощо. Але кожна з ідеологій, століттями плекаючи імперський експансіонізм Росії, підкреслювала винятковість і вищість російського народу, а також увиразнювала ненависть до ворогів. Можемо констатувати функціонування архаїчних устійнених імперських концептів, ідеологем, наративів тощо в масовій свідомості російського народу. Росія “звикла існувати у форматі імперії. Відповідно експансіонізм як органічний складник російської політики випробуваний сторіччями, зберігається й нині; дещо змінилися тільки інструменти його реалізації”.

Нинішнє домінуюче розуміння ідеї “русского мира” сформувалося на основі кількох базових ідей традиційної російської державницької ідеології та деяких положень, запозичених з інтелектуальних дискусій 1990-х – початку 2000-х років. Водночас “русский мир” початку XXI ст. має ті ж фундаментальні складники, що й російська імперська ідеологія середини XIX ст., яка базувалася на “православ’ї”, “самодержавстві” й “народності”. Не буде перебільшенням стверджувати, що політико-ідеологічний проєкт “русский мир” кінця XX – початку XXI ст. архітектонічно суголосний імперській

III. ЦЕРКВА В СРСР. ЕКСПАНСІЯ МОСКОВСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

ідеології середини XIX ст., фундаментальними складниками якої були “православ'я”, “самодержавство”, “народність”. При цьому “народність” ретушували під “російську мову і культуру”, а “самодержавство” форматується як “єдність історичної пам'яті” з характерною відданістю традиціям російської імперії. Але у виконанні мегазавдань як церковною, так і державно-політичною владою простежується абсолютна суголосність (Здіорук, 2014, с. 18; Світова гібридна, 2017, с. 138).

Сучасний вітчизняний філософ В. Волковський виокремлює такі моделі й техніки легітимації проєкту “русского мира” (творення доктрини) та його поширення:

- етнонаціоналістична акцентуація мови (апеляція до етномовного відповідно населення, “русскоязычные соотечественники”);
- релігійний конфесіоналістичний підхід (апеляція до православності);
- історичний легітимізм (апеляція до Руси та киеворуської спадщини);
- специфічний етнонаціоналізм расового типу (апеляція до слов'янства, “три братні слов'янські народи” тощо);
- апеляція до історичного державного спільного побутування (особливо з неслов'янськими народами, де Росія проголошується їхнім протектором);
- маніпуляції з колективною пам'яттю (яскравий приклад – Друга світова війна): міфологічне протиставлення Добра і Зла, звідси маніпулятивні стигматизації “(анти) фашистами”, “бандерівцями”, “націоналістами” тощо);
- ототожнення “русского мира” з простором цивілізації (релігійної істини чи істини наукового прогресу та свободи) в дусі типового колонізаторського mission civilisatrice), а опонентів – з ворожими до свободи й істини диктатурами (у випадку протистояння з сильним противником – Швеція, Франція, Німеччина чи США) або з дикими відсталими племенами (у випадку слабості суперника – Кавказ);
- доктрина особливої цивілізації “Євразії”, що має об'єднати всі народи Північної Євразії (від Гумільова до сучасних євразійців);
- різке протиставлення Росії Заходові (релігійне чи класове), що варіюється від декларування “особливої цивілізації” до виступу у ролі “хранителя справжньої Європи” (напр., у період Священного Союзу);
- глобальна апеляція до всесвітнього значення російської літератури, культури, мови (що спонукає до рефлексії на тему розмежування між колективним Сталіним-Путіним і колективним “Толстоевським”).

Назагал для всіх цих підходів характерне акцентування спільного та витіснення відмінного. При цьому увиразнюється відверта парадоксальність застосування всіх цих підходів одночасно – особливо одночасної апеляції до киеворуської спадщини, до слов'янських народів та до православної ідентичності (киеворуська спадщина охоплює не православну ідентичність, не всі слов'янські народи є православними і навпаки). Ця парадоксальність має історичне коріння, оскільки доктрина “русского мира” розвивалась століттями, різні ідеологеми походять з різних епох, і це підкреслює, що гібридність – не є рисою набутою російською політикою у 2014 р., а складає її перманентну характеристику з тих часів, коли Московія декларувала православну та киеворуську ідентичність, при цьому спокійно поступаючись Габсбургам Галичиною в обмін на Польщу (Волковський, 2021, с. 12–13).

Учасники дослідницької групи проєкту “Доктрина “русский мир” як інформаційна та культурна стратегія”, який виконувався 2020–2021 рр. у межах Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, увиразнили такі стратегії поширення цієї доктрини: “гібридність” російської політики та ідентичності, порівняно легка діалектична трансформація ідеологічної легітимації Росії, різним видам якої відповідають різновиди доктрини “русского мира” (православно-релігійна та легітимістична, етнонаціоналістична, глобально-ідеологічна). З огляду на це увиразнюються діаметрально протилежні стратегії поширення впливу відповідно до характеристик обраної цільової аудиторії:

- євразійсько-цивілізаційного дискурсу щодо неслов’янських народів РФ,
- етнонаціоналістичного щодо “російськомовних співвітчизників”,
- інтернаціонал-соціалістичного та квазідемократичного щодо Західних держав і суспільств тощо).

Дослідники підкреслюють, що головним полем розгортання просування доктрини “русского мира” та його протистояння на теренах України стає простір символічного. Протистояння відбувається щонайменше у трьох площинах:

площині пам’яті, де важливим є: усвідомлення витоків власної історичності, свідоме ствердження опорних пунктів в історії становлення власної незалежності, досягнення суспільного та наукового консенсусу щодо важливих подій в історії країни, детальний аналіз української історії;

площині реальної соціальної комунікації, де важливим є динамічне взаємодоповнення історичного, філософського та релігійного дискурсів для утворення адекватного медійного та культурного простору побутування українця;

площині вибудовування стратегії певного українського майбутнього, яке має відбуватись на власному онтологічному ґрунті перебудови системи інституцій, що займаються дослідженням російської мови і культури (Доктрина, 2022) (Доктрина “русский мир”, 2022).

Сучасна ідеологічна політика реконструкції російської імперської ідентичності ґрунтується на двох основних складниках – історії та месіанстві (що має, зокрема, й релігійний складник). Серед засобів війни РФ з Україною вагоме місце посідають інформаційно-психологічні маніпуляції історичними міфами та ідеологемами, які становлять підвалини концепції “русского мира”, покликаної зруйнувати українську ідентичність та водночас виправдати російську агресію в очах власного населення і світової спільноти.

Базовими історичними міфами відтворення російського імперіалізму є:

- міфологізована історія т. зв. Давньої Русі (цей термін сьогодні впроваджується замість раніше вживаного “Київська Русь”), з цього випливає наступний міф – про єдине походження росіян, українців і білорусів;
- цивілізаційна велич дореволюційної Російської імперії;
- мультикультуралізм – поєднання історії та культури всіх народів, які на різних етапах входили до складу Російської імперії, в єдину цивілізацію “русского мира”;
- державницька міць та спроможність російського народу ціною великих жертв у короткі строки перетворити відсталу та зруйновну країну на одного зі світових

III. ЦЕРКВА В СРСР. ЕКСПАНСІЯ МОСКОВСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

економічних та політичних лідерів (сталінська епоха, політика індустріалізації другої половини 1920-х – 1930-х рр.);

- перемога (фактично – одноосібна) над нацистською Німеччиною та “звільнення” і “порятунку” Європи та європейської цивілізації;

- світове лідерство та протистояння західному табору у холодній війні, біполярний світ, у якому одним із полюсів політики була саме Росія в образі СРСР;

- відродження Російської імперії після “згубного” періоду “помилкової” орієнтації на ліберальні цінності.

Особливістю цього комплексу уявлень є, на перший погляд, еклектичний симбіоз історичних міфів. Проте основне їхнє завдання – це доведення тяглості російської імперської традиції, спадкоємцем усіх історичних форм якої виступає сучасна РФ (Світова гібридна війна, 2017, с. 135–136).

Другим важливим елементом реконструкції імперської ідентичності є прагнення наповнити історичний образ Росії духовним, месіанським змістом. І важливу функцію тут виконує російське православ'я (Світова гібридна війна, 2017, с. 137). Церква ідеологічно обслуговувала потреби царського самодержавства, відвойовуючи цим самим для себе численні привілеї як державної релігії; через Церкву держава намагалася контролювати духовний світ людини (Темко, 2004, с. 111). Звернення до квазірелігійної компоненти доктрини “русский мир” відкриває онтологічні підвалини ідеологічного виміру цієї доктрини, які легітимують каталізацію ідеї про метафізичне втілення сакральної божественної волі в особі очільника “русского мира”. Важливим аспектом є те, що формула “православ'я, самодержавство, народність” просувається російськими православними медіа та сакральною літературою чи не ліпше, ніж світською владою, але релігійна компонента підміняється ідеєю месіанства російського народу, яка є онтологічно несумісною з канонічними догматами православ'я (Зборовська, 2020, с. 170; Бойко, 2016). Одночасне вживання РПЦ термінів “російськомовне населення” та “православні” суттєво розширює діапазон інформаційного впливу концепції “русского мира”, оскільки його аудиторія включає не тільки росіян, що проживають в Україні, а й людей інших національностей, парафіян УПЦ МП. Основна місія Московської патріархії в Україні – “зусиллями УПЦ МП, як представника і виразника інтересів російського православ'я в українському суспільстві, заводити українцям бути нацією, а Україні – державою” (Павленко, 2015, с. 281). Юрисдикційний статус підпорядкованості УПЦ МП уможливорює широке використання офіційною владою РФ церковно-політичних технологій пропаганди серед численної кількості парафіян УПЦ МП в Україні. У свідомість цих людей ненав'язливо вкладається думка про нібито їхню духовну й територіальну спільність із Росією через історичну єдність Російської та Української православних церков. Використання священників УПЦ МП як медіаторів проросійських ідей є досить ефективним з огляду на їхній ще досить високий авторитет серед значної частини вірян (Коновальчук, 2018, с. 33).

Передумовами реанімації ідей “русского мира” став розпад СРСР, відмирання відповідної державної ідеології, наростання дезінтеграційних процесів, що домінували після розпаду СРСР, виникнення смислового вакууму оприсутненого в зовнішній

та внутрішній політиці 1990-х рр., масштабні соціокультурні трансформації, криза ідентичностей та глибока ментальна криза на пострадянських теренах, усвідомлення необхідності ідентифікації Росії в контексті нових геополітичних і соціокультурних умов на пострадянському просторі. Це об’єктивно спричинило пошук нової моделі ідеологічного наповнення національної ідеї нової Росії, створення стратегії геополітичного розвитку на теренах колишнього СРСР, альтернативної західній цивілізаційній моделі тощо.

Основна гіпотеза про існування соціально-культурної реальності “русского мира” визрівала впродовж 1993–1997 рр. Фактом декларативного проголошення цієї концепції стало оприлюднення в грудні 1997 р. “Маніфесту молодого покоління” П. Щедровицького та Є. Островського. Серед положень документа: месіанізм (проголошення особливої ролі російського народу); ірраціоналізм (абсолютизація містично-чуттєвих чинників); реваншизм (проголошення курсу на поновлення історичної величі держави). Було сформульовано засадничий для проєкту “русского мира” постулат: Росія як соціокультурна реальність не обмежується кордонами РФ, а охоплює весь ареал проживання і етнічних росіян, і тих, хто розмовляє й думає російською мовою. З визнанням проєкту на державному рівні, завдання збереження соціокультурної ідентичності доповнилося експансіоністськими намірами розширення “русского мира”. Отже, першою причиною конструювання проєкту стало прагнення інтелектуальної та владної еліт РФ знайти вихід із кризи ідентичності, в якій опинилося російське суспільство після краху СРСР.

Зауважимо: 1992 р. тоді ще митрополит Смоленський і Калінінградський, голова Відділу зовнішніх церковних зв’язів Владімір Гундяєв (майбутній патріарх РПЦ Кирило), виступаючи на нараді воєначальників під головуванням президента РФ Б. Єльцина, виголосив доповідь, що символізує міцний союз між Церквою, армією та російською державою, який тоді тільки почав складатися, але значно консолідувався за останні 30 років. Він проголошував як факт “історичну єдність народів, що населяють нашу Вітчизну” (під вітчизною маючи на увазі не Росію, а всю територію колишнього Радянського Союзу) та особливо наголошував на єдності слов’ян, що були хрещені в “єдиній Київській купелі” та нібито “дійсно стали багато в чому одним народом”. Подібні тези стали відображенням традиційного російського великодержавного шовінізму, який заперечує ведення російською владою протягом століть політики пригноблення захоплених народів та стверджує їхнє добровільне співжиття в рамках Російської та радянської імперій. Доповідь Кирила рясніла погрозами тим державам, що здобули незалежність у результаті розпаду Радянського Союзу. Він назвав політику, яку проводять ці країни, “політикою радикального суверенітету”, що “закладає бомбу, яка колись неодмінно вибухне”, та закликав їх до “добровільного самообмеження в здійсненні їхнього суверенітету”, щоб уникнути тяжких наслідків. Також він заявив, що “поділ єдиної армії непокоїть Церкву”, адже “кордон між арміями – це єдиний кордон, що здатен перетворитися на бойовий фронт”. Таким чином, мілітаризація Церкви в Росії сталася ще задовго до того, як це почало викликати занепокоєння у тих держав, які стали жертвами її “гострої сили” (Митрополит Кирилл, 2015). Ще під час першого візиту до України у сані патріарха РПЦ в липні 2009 р., виступаючи в

III. ЦЕРКВА В СРСР. ЕКСПАНСІЯ МОСКОВСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

Нікольському кафедральному соборі м. Горлівки, Кирило заявив: “Тут, на священній землі Донбасу, я не можу не сказати про відносини Росії та України. Це єдиний простір Святої Русі, як і Білорусь, як багато інших країн. Ми єдиний народ, який вийшов із купелі Київського хрещення” (Слово, 2009).

“Русский мир” як симбіоз певних інституційних структур та комплексу культурологічних і політико-ідеологічних установок під виглядом політики “м’якої сили” активно апробовувався керівництвом РФ у контексті реалізації геополітичних інтенцій Російської держави, пошуку відповіді на питання щодо перспектив її майбутнього розвитку, а також внутрішньої консолідації суспільства (виконує роль культурного та ціннісного фундаменту в інтеграційних процесах політико-економічного спрямування, контрольованих РФ).

Від середини 2000-х рр. “русский мир” поступово перейшов з інтелектуальних кіл до владних кабінетів Кремля і РПЦ, і став одним із основних векторів у зовнішній політиці Росії. До широкого громадсько-політичного дискурсу РФ термін “русский мир” упровадив президент РФ В. Путін. Вперше він оприлюднив цей концепт у вітальному слові до учасників Всесвітнього конгресу співвітчизників (04.11.2006 р.): “Цей день... об’єднує не тільки багатомільйонний народ Росії, а й мільйони наших співвітчизників за кордоном, об’єднує весь так званий “русский мир”. Ми справді єдині, і жодні кордони й перешкоди не стануть на заваді цій єдності. Ми маємо лише одну спільну мету – зробити цю єдність якомога міцнішою”. Згодом на зустрічі із представниками творчої інтелігенції В. Путін, анонсує проголошення Року російської мови, уточнив зміст поняття: “Русский мир може і повинен об’єднати усіх, кому дорогі російське слово і російська культура, де б вони не жили, у Росії чи за її межами. Частіше вживайте це словосполучення – русский мир”.

Показовим є створення 21.06.2007 р. Указом Президента Російської Федерації В. Путіна № 796 фонду “Русский мир” (О создании фонда, 2007), що мав на меті популяризацію російської мови та культури, а також підтримку програм вивчення російської мови в різних країнах світу (Артимишин, 2020, с. 239). Станом на 2014 р. під егідою фонду працювало 100 “Русских центров” у 45 країнах і 145 “Кабинетов Русского мира” у 56 країнах.

Упродовж подальших років у вживанні терміна “русский мир” першими особами РФ відбулися певні зміни: сам термін почав звучати значно рідше, де-факто ставши прерогативою РПЦ та значною мірою поступившись місцем терміну “патріотизм”. Однак смислове наповнення по суті не змінилося. Відбувалося переструктурування “русского мира” з ідеологічно-теоретичних побудов у вагомий інструмент глобальної конкуренції.

Упродовж перших двох десятиліть ХХІ ст. доктрина “русского мира” з умоглядної конструкції маргінальних філософських напрямів перетворилася не лише на стратегічний вектор зовнішньої політики РФ, а й на широкий інформаційний контекст. Його реалізація очільниками Кремля була окреслена у таких стратегічних напрямках:

- 1) поверненні в зону впливу Росії колишніх сателітів (Грузії та України);
- 2) загостренні геополітичної напруги на Близькому Сході – одному з вагомих важелів тиску на Захід;

3) системній інформаційній і політичній діяльності, спрямованій на зміцнення проросійських сил у Європі та США.

Таким чином, концепт “русского мира” подолав дистанцію від метафори до політичної практики. Все частіше у висловлюваннях ідеологів “русского мира” зустрічається прагнення створити окрему, винятково панслов’янську цивілізацію на теренах Євразії посередництвом кількох механізмів, серед яких увиразнюються територіальний (розширення кордонів) та аксіологічний (нав’язування власної системи цінностей). Нова історична Русь бачиться не серед європейських держав, а як витворена окрема цивілізація, провідними, ідентитетами якої виступатимуть православ’я, російська культура і російська мова, спільна колективна пам’ять і спільні погляди на суспільний розвиток. Водночас важливими компонентами концепції “русского мира” є негативна антизахідна (передусім антиамериканська ідентифікація), твердження про “великий російський народ”, частиною якого нібито є український і білоруський народи, а також категоричне заперечення незалежності та державності України, що пов’язане з намаганням РФ зберегти її в орбіті своїх великоімперських потуг.

З метою відновлення втраченого з розвалом СРСР колишнього імперського простору і статусу Росії на пострадянських територіях, російська влада прагнула встановити повний контроль над економічним, політичним, інформаційним, мовним, конфесійним, культурним просторами України. Відтак зрозумілими є наміри РПЦ втримати УПЦ МП в орбіті свого впливу (Киридон, 2023, с. 550–553).

Від 2006 р. ідеологи “русского мира” почали розвивати ідею України як канонічної території РПЦ, паралельно розвиваючи ідею, що тільки імперія і монархія є соціальною концепцією РПЦ. Відповідно тільки імперія може втримати світ від остаточного розпаду, бездуховності та падіння. Усе це зводилося до постулювання висновку: Росія повинна повернути собі територію імперії. Монопольна влада над душами повинна належати РПЦ. Будь-які розмови про державну чи церковну незалежність сприймалися як “робота ворога”, який відразу демонізувався як “розкольник-сатаніст, ворог Церкви”, як той, “хто не лише прагне загибелі великої Святої Русі, але й небезпечний для існування людства як такого”.

Принагідно нагадаємо й позиціонування ролі й статусу України владною верхівкою РФ. Зокрема, під час Бухарестського саміту НАТО (квітень, 2008 р.) В. Путін заявив президентові США Дж. Бушу: “Україна – це взагалі не держава. Частина її територій – це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами... якщо Україна піде в НАТО, то піде без Криму і Сходу – вона просто розпадеться”. Такі уявлення стали основою стратегічного бачення цілей РФ на новому етапі експансії, яке, ймовірно, було сформульовано на спільному засіданні Ради безпеки і Державної ради РФ 25 грудня 2008 р. Відповідні положення у прямій або завуальованій формі закріплені у російських стратегічних документах з питань зовнішньої і безпекової політики – Стратегії національної безпеки РФ, Концепції зовнішньої політики РФ, Воєнній доктрині РФ, а також Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку РФ (Горбулін докладно проаналізував...).

Від 2008 р. активізувалась пропагандистська підготовка Кремля до агресії проти України: у пресі, на телебаченні, в інтернеті реалізовувалися пропагандистські

III. ЦЕРКВА В СРСР. ЕКСПАНСІЯ МОСКОВСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

кампанії і спеціальні інформаційні операції, масовими накладами видавались різноманітні книжки про майбутню російсько-українську війну. Ідеологічною основою російської пропаганди стала концепція “русского мира”, сформована ще в 1970-х рр. у середовищі московської ліберальної інтелігенції (з кола М. Гефтера) й підхоплена у 2010-х патріархом РПЦ Кирилом (В. Гундяєвим). Відтак значну роль у “гібридній агресії” проти України відведено РПЦ, насамперед у розширенні російського впливу на Україну, адже це стосується духовного виміру життя українського суспільства. У липні 2009 р. (в один зі своїх візитів до України) патріарх Кирило, виступаючи у Нікольському кафедральному соборі м. Горлівка, підкреслював “єдність простору Святої Русі” та єдність цінностей, започаткованих київським хрещенням.

У листопаді 2009 р. новообраний патріарх Кирило у виступі на Третій асамблеї “Русского мира” чітко означив церковну концепцію “русского мира”: православ'я, російська культура, спільна пам'ять. І навіть (посилаючись на преподобного Лаврентія Чернігівського) виголосив гасло “Росія-Україна-Білорусь – Свята Русь” (Фігурний, 2021, с. 20). Фактично це було перше програмне оформлення ідеї “русского мира”, що прозвучало з вуст патріарха РПЦ. У листопаді 2010 р. Патріарх Московський і всея Русі Кирило підкреслив, що ядром “русского мира” є Росія, Україна, Білорусь, які становлять “Святу Русь”, творячи єдиний культурний та політичний простір (до речі, транслюючи аналогічну думку О. Солженіцина); “основа русского мира – російська мова, російська культура, православ'я”, “Київ – колыска руської цивілізації”.

Одним із потужних ретрансляторів світоглядних парадигм пропагандистської ідеологічної наративної матриці “русского мира” у вітчизняний соціум стала УПЦ МП (Киридон, 2023, с. 550–553; Ричко, 2018, с. 87–93).

Сьогодні релігійно мотивована ідеологія “русского мира” спирається на декілька тез, що всебічно просуваються в інформаційному просторі та набувають статусу сакральних ідентифікаторів:

- “Росія – це оплот православ'я”;
- “Росія – переможниця у Великій Вітчизняній війні”;
- від 2014 р.: “Крим – ісконно російська земля” (Гуржи, 2015, с. 36–37; Гуржи, 2017, с. 352–355).

Відтак, доктрина “русского мира” є потужним засобом культурно-політичної експансії, оскільки в її основі лежить думка про спільноту не тільки тих, хто говорить і думає російською мовою, а й тих, хто визнає Москву своєю духовною і культурною метрополією, а нинішнього керівника та панівну елітну групу Росії – своїм верховним авторитетом. Провідним чинником, який об'єднує народи в “русский мир”, є православ'я, однак не з позитивною орієнтацією на майбутнє, а його фундаменталістський варіант із пошуком ворогів, із агресією проти неправославного Заходу, з підтримкою цезаропапізму тощо. Йдеться про фундаменталістське або політизоване православ'я, серед рис якого:

- 1) пов'язаність православ'я винятково з Росією та відведення останній ролі духовного лідера (рятівника) в світі;
- 2) публічне оголошення ворогів православ'я і Росії (напр. Америка, Захід, Антихрист, інтернет, інтелект);

- 3) агресивна войовнича риторика, заклик до війни з ворогами;
- 4) імплементація нераціональної теологічної аргументації в суспільну свідомість;
- 5) імперсько-експансіоністське трактування історії Росії з обґрунтуванням повернення її уявних “споконвічних” територій.

Основні риси фундаменталістського православ'я, яке водночас є великодержавним шовіністичним або імперським православ'ям (Потапенко, 2013), чітко прослідковуються у висловлюваннях на кшталт “Росія – це країна, на якій тримається “русский мир”, і саме президент Путін виступає головним гарантом безпеки “русского мира””. На підставі подібного підходу Росія заявляє “право” виступати захисником не лише етнічних росіян, а й усіх російськомовних близького зарубіжжя, і під цим приводом втручатися у внутрішні справи інших країн. Саме з подібної мотивації очільники РФ публічно заявляють, що “не може Росія залишатися байдужою”, “коли над росіянами десь у світі, а тим більше в сусідній Україні, нависає смертельна небезпека”. З такою позицією Кремля цілком суголосне керівництво РПЦ, яке прагне під гаслами “русского мира” відродити “історичну Русь”, а насправді – повернути свої “канонічні території”, частиною яких нібито є Росія, Україна, Білорусь, Молдова, Казахстан, а також закордонна діаспора.

Наприкінці 2000-х – на початку 2010 р. відбувається поступова прагматизація ідеології “русского мира” та наближення концепції до потреб поточної політичної боротьби. У зв'язку з анонсованим проектом створення Євразійського Союзу (геополітичний проект реставрації імперської гегемонії Росії), запропонованого 2011 р. тодішнім прем'єр-міністром РФ В. Путіним, зросло зацікавлення ідеями російського публіциста-геополітика, ідеолога сучасного євразійства і рашизму О. Дугіна.

Наріжними в публічних виступах перших осіб держави та низці офіційних документів стратегічного спрямування залишаються ідеї стосовно особливості цивілізаційної місії Росії. Зокрема, в посланні президента РФ до Федеральних Зборів РФ від 12 грудня 2012 р. В. Путін зауважив: “У світі ХХІ століття на тлі нової розстановки економічних, цивілізаційних, військових сил Росія має бути суверенною та впливовою країною. Ми маємо не просто впевнено розвиватися, а й зберегти свою національну та духовну ідентичність, не розгубити себе як нація. Бути і залишатись Росією. Росія має не просто зберегти свою геополітичну затребуваність – вона має її помножити, вона має бути затребувана нашими сусідами та партнерами...” (Послание..., 2012).

За словами глави Російської держави, Росію поважають і зважають на неї лише тоді, “коли вона сильна і твердо стоїть на ногах...”. Ці меседжі В. Путіна красномовно засвідчують амбітні плани РФ, її самопозиціонування виключно в ролі фаворита міжнародних відносин, впливової в різних відношеннях країни, гаранта миру і стабільності у світі. І ще один посил: “Для відродження національної свідомості нам потрібно зв'язати воєдино історичні епохи й повернутися до розуміння тієї простої істини, що Росія почалася не з 1917 і навіть не з 1991 року, що ми маємо єдину, нерозривну тисячолітню історію...” (Послание..., 2012).

III. ЦЕРКВА В СРСР. ЕКСПАНСІЯ МОСКОВСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

РПЦ фактично займає одну з основних ніш формування та поширення сучасної російської державної ідеології і виступає своєрідним посередником між владою та народом. Певний час РПЦ і Московська патріархія намагалися демонструвати, що Церква стоїть осторонь війни, але врешті стали відверто обслуговувати ідеологічні цілі цієї війни (Єленський, 2015). Сутність пропаганди РПЦ полягає в популяризації ідей “русского мира”. При цьому використовуються ідеологеми єдності православ’я, історичної, культурної та релігійної ідентичності російського й українського народів. Відтак на цій основі створюється сприятливий ґрунт для посилення сепаратистських настроїв серед населення. Кремлівські ідеологи, використовуючи РПЦ, реалізують стратегію “м’якої” сили – довгострокової інформаційно-пропагандистської програми створення позитивного сприйняття всього російського й одночасно тотальної дискредитації всього українського: політики, влади, мови, культури, стилю та рівня життя. Такі засоби гібридної війни спрямовані на те, щоб поступово збільшувати в українському суспільстві прошарок людей з негативним ставленням до інтеграції у Євросоюз і позитивно налаштованих на відновлення відносин з Росією (Коновальчук, 2018, с. 34–35).

Ідеї доктрини “русского мира” в сучасній інтерпретації РПЦ були оприсутнені патріархом Кирилом у програмі “Слово пастиря” (2014 р.): “Росія належить до цивілізації більш широкої, ніж Російська Федерація. Цю цивілізацію ми називаємо “русским миром”... “Русский мир” – від київської купелі хрещення. “Русский мир” – це і є цивілізація, до якої належать люди, які сьогодні називають себе різними іменами – і росіяни, й українці, й білоруси” (Світова гібридна війна, 2017, с. 138–139). У цій промові симбіоз фальшивих ідеологем щодо “братніх” і “єдиних” народів тісно переплітається з імперськими фантомами концепції Третього Риму, в якій акцентується на винятковій духовній місії Москви і Росії та на богообраності російської влади. Прикметно, що спроба зібрати всіх “росіян” під спільним державним дахом є, власне, точною копією концепції, яку проповідували А. Гітлер та А. Розенберг у 1920–1930-х рр. стосовно “об’єднання” “роз’єднаної” німецької нації. Схожу концепцію проповідував С. Мілошевич, висуваючи аргумент “розділеного сербського народу”, подібну теорію розвивали угорські фашисти під час Другої світової війни, виправдовуючи політику свого уряду, спрямовану на встановлення контролю над територіями, які належали Угорщині до Першої світової війни (Світова гібридна війна, 2017, с. 139).

“Русский мир” як множинна інтелектуальна і політична концепція відображає настрої значної частини представників російських інтелектуальних кіл та широких верств населення. Окремі його спрощені й модифіковані положення виявилися доволі зручними для тиражування і публічної роботи російської влади з населенням РФ. Пропаганда ідей “русского мира” в Україні покликана була коригувати масову свідомість за розробленими в РФ лекалами, а також слугувати підготовчим плацдармом для військового вторгнення. Поширення ідей “русского мира” здійснювалося багатоканально та синхронізовано з інтегративними процесами у політичній та економічній сферах (посередництвом спеціальних структур, створених державними органами РФ, так і суб’єктами ринку культурної продукції, “організаціями

співвітчизників”, агентами російського впливу в органах української державної влади тощо).

Експансіоністсько-загарбницька ідеологія “русского мира” поглиблювала поляризацію українського суспільства, спекулюючи на мовних, культурних і світоглядних уподобаннях місцевого населення, відмінних історичних долях різних географічних регіонів сучасної України тощо; перешкоджала формуванню загальноукраїнської ідентичності у спосіб пропагування цінностей штучно створеної російськими політтехнологами східно-православної цивілізації, постійного навіювання в українському суспільстві ідей про “непорушну братську єдність двох народів” тощо.

“Русский мир” не враховує ані міжнародного права, ані суверенітету інших держав, ані волевиявлення окремих народів, не кажучи вже про права і свободи кожної окремої людини. У 2014 р. оприлюднено “Декларацію російської ідентичності”, за якою “росіянин – це людина, що вважає себе росіянином, не має інших етнічних уподобань, говорить і думає російською мовою, визнає православне християнство основою національної духовної культури, відчуває солідарність із долею російського народу”.

Для України надзвичайно відчутним вплив “русского мира” став у 2014 р., коли завдяки методичному насадженню ідеології “упродовж кількох років за допомогою ЗМІ, стала можливою анексія Криму та окупація частини східних регіонів” (Якубова, Головка, Примаченко, 2018). Концепція була використана для легітимізації російської агресії, адже проголошувала окремі території України культурно приналежними “русскому миру”. За її допомогою Кремль створював квазі-ідеологічне підґрунтя для агресивної імперіалістичної політики, а також зміцнював свої позиції всередині країни. Збройна агресія Росії на Сході України стала силовою формою реалізації цього ідеологічного концепту на теренах нашої держави. Вона супроводжується відповідним натиском РФ у вітчизняних політичній, економічній, соціальній, гуманітарній, інформаційній, а також релігійній сферах. Провідним інструментарієм цієї гібридної війни є пропаганда, маніпуляції, підміна понять, терор і залякування, репресії. Невдовзі після початку російської інтервенції Київський міжнародний інститут соціології розробив методологію визначення т. зв. “індексу результативності російської пропаганди” як міри схвалення пропагандистських месиджів Кремля в тих чи тих регіонах України. Для аналізу було вибрано низку пропагандистських тез, у які вірять понад три чверті населення РФ (за даними Центру Левади), і перевірено ставлення до цих тез з боку українців. Усі ці тези відбивали квазілогічний сюжет, витворений російськими медіа: “майдан був організований американцями разом з націоналістами, в результаті до влади прийшли фашисти, які загрожують геноцидом російськомовному населенню, Крим і Схід України опинилися таким чином у небезпеці, Крим вдалося захистити, включивши його до складу Росії, а Схід повстав і хоче незалежності і гарантій безпеки, тимчасом як націоналісти у відповідь на це розв’язали громадянську війну із власним народом”. П’ять запитань, що їх українські соціологи сформулювали на основі цих тез, стосувалися ставлення до Майдану, до США, до окупації Криму, до Антитерористичної операції та до російських і, відповідно, українських масмедіа (останнє запитання було згодом виключене з подальшого дослідження, оскільки

III. ЦЕРКВА В СРСР. ЕКСПАНСІЯ МОСКОВСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

факторний аналіз показав його низьку кореляцію з чотирма іншими). Отримані результати були операціоналізовані за стобальною шкалою, де максимальна піддатність московській пропаганді оцінювалася у сто балів, цілковите її неприйняття – в нуль. Таким чином учені отримали індекс результативності російської пропаганди (далі – РРП) для областей та відповідно – макрорегіонів. Передбачувано найгіршою виявилася ситуація у Східному регіоні (індекс РРП – 48) та Південному (індекс – 32), дещо кращою в Центрі (індекс – 19) та досить позитивною на Заході (індекс – 12). Сила російської пропаганди – в деструкції, її творцям не треба нічого вигадувати, досить використовувати вже наявні фобії й комплекси, упередження й стереотипи, висміювати кожну помилку й окарікатурювати кожен недолік, каналізуючи природне невдоволення громадян (злиднями, беззаконням, загальною необлаштованістю життя) в неприязнь до України, дискурсивно ототожненої з дисфункціональним олігархічним режимом, та в зневагу до незалежності, ототожненої з міфічними київськочлвівськими “націоналістами” (Рябчук, 2021, с. 101).

Російська влада спирається на ідею того, що там де є російський інтерес – це все “русский мир”, а де його немає – нехай буде хаос (бо це теж в інтересах Росії).

Влада РФ активно використовує “гостру силу” – РПЦ, яка не просто виступає в ролі розповсюджувача войовничої російської ідеології, а й сама долучається до процесу створення ідеологем. Так, наприклад, фальшива теза про українців та росіян як один народ, що використовується Росією для виправдання війни проти України, має релігійне підґрунтя. Вона заснована, в першу чергу, на спільній православній вірі обох народів, тому той факт, що вони вийшли з “єдиної Київської купелі хрещення”, на думку РПЦ, є достатньою причиною для поглинання Росією української нації (Насіківська, 2022, с. 81).

Основними способами ведення РПЦ інформаційної війни на теренах України є організація та підтримка діяльності різноманітних громадських, релігійних об’єднань, проведення масових акцій та заходів, під час яких не нав’язливо виправдовується агресивна політика Росії, а також завуальовано очорнюються дії української влади, патріотичні прагнення та євроінтеграційний поступ нашого народу. Також часто здійснюється безпосередній, але латентний вплив на свідомість парафіян під час богослужінь через проповіді священнослужителів УПЦ МП. Цинічне спекулювання РПЦ релігійними, культурними, історичними цінностями заради втілення ідей “русского мира” насправді є впливовим інструментом ведення гібридної війни, оскільки віряни емоційно налаштовані до сприйняття/маніпулювання їхньою свідомістю (Коновальчук, 2018, с. 35).

З метою маніпуляції свідомістю мільйонів українських громадян, насадження ідеологеми “русского мира”, дискредитації національних релігійних рухів в Україні, нагнітання напруженості у міжправославних відносинах, здійсненні спроб приватизації національної української історії Кремль активно використовує Українську православну церкву, юридично й організаційно підпорядковану Московській патріархії (Войналович, 2017, с. 13; Павленко, 2020, с. 89–90). Хоча релігійну діяльність традиційно відносять до сфери “м’якої сили”, УПЦ МП, що є канонічно та адміністративно підпорядкованою РПЦ, стала одним із найпотужніших

агентів російського впливу в Україні за роки незалежності та одним із основних провідників “гострої сили” РФ. Користуючись релігійною свободою в Україні та особливим статусом релігійних організацій, УПЦ МП під керівництвом РПЦ протягом багатьох років вільно розповсюджувала серед українських вірян російську політичну ідеологію та проводила кампанії з дискредитації української влади (Насіківська, 2022, с. 85). Нагадаємо: хоча УПЦ МП заявила про свою самоврядність ще в 1990 р., але зберегла канонічну підпорядкованість РПЦ, що було закріплено статутами обидвох Церков. Собор УПЦ МП, що відбувся наприкінці травня 2022 р., у загальних рисах засудив війну Росії проти України та висловив незгоду з позицією патріарха Кирила, щоправда не засудивши її. Також було заявлено про зміни до статуту УПЦ МП, які нібито свідчать про її “повну самостійність і незалежність”. УПЦ МП, хоч і виступила з осудом повномасштабної війни Росії проти України, але перед цим доклала чималих зусиль, щоб змусити частину православної аудиторії повірити в громадянську війну на Донбасі, та систематично дискредитувала як українську владу, так і інші Церкви на території України.

Анексія у 2014 р. Автономної республіки Крим, окупація частин територій Луганської та Донецької областей, а також повномасштабне вторгнення російських військ 24.02.2022 на територію України та ведення війни демонструє “русский мир” в дії: загарбницький експансіонізм як складник російської політики, застосовуваний століттями, сьогодні зусиллями очільників Кремля трансформувався в геноцид українців, демонстрований в російсько-українській війні. Головною метою російської військової агресії проти України є знищення державного та національного самовизначення українців, їхня асиміляція та інтеграція в соціокультурний простір “русского мира”, новий імперський проєкт квазі-СРСР. Представники “русского мира” руйнують наші міста, вбивають наших співвітчизників, здійснюють геноцид нашого народу. Буча, Маріуполь, Миколаїв, Харків, Херсон... На тимчасово окупованих територіях загарбники забороняють вивчення української мови, знищують книжки з української мови, історії України, української літератури тощо. Фактично відбувається знищення та заборона використання, вивчення, застосування української нематеріальної культурної спадщини як в освітньому процесі так і в побуті. Зокрема, непоодинокими є випадки переслідування і викрадення науково-педагогічних працівників за їхню проукраїнську позицію, небажання працювати на окупаційну владу, відмову розпочати навчальний процес російською мовою за програмами, які мають на меті здійснити заміну всього українського. Це варварство РФ відповідає доктрині геноциду щодо України, яку оприлюднило державне російське інформаційне агентство. У ній стверджується, що “необхідно перевиховати населення шляхом впровадження цензури, репресій та подавлення проукраїнських державницьких позицій в освіті та культурі, вилучити навчальні матеріали і заборонити усі навчальні програми, які мають українській зміст тощо”, а також запроваджують дисципліни, які пропагують агресію та ненависть до України.

У Москві Україну розуміють як невід’ємну частину “великої Росії”, у російській моделі реальності Україна подається як тимчасово відірвана частина російської території, стверджується, що історія України – спільна з російською, а українське

III. ЦЕРКВА В СРСР. ЕКСПАНСІЯ МОСКОВСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

населення – частина російського, яке тільки й мріє про те, щоб з ним возз'єднатися. За таких уявлень українська державність має трактуватись як тимчасове явище, і отже, рано чи пізно має відбутись об'єднання різних частин “Великої Русі”. При цьому, якщо процеси “об'єднання” не складаються, їм потрібно “допомогти” військовою силою.

В умовах російсько-української війни концепт “русского мира” звучить варіативно за формою, але сутнісно залишається незмінним: онтологічною сутністю “русского мира” є знищення світу й цивілізації (передовсім північно-атлантичної). Це надзавдання, фактично – нову надідею, рашистська Росія почала реалізовувати з України, помістивши її в епіцентр своєї схибленої картини світу (Якубова, 2023, с. 63). Заступник секретаря Ради Безпеки РФ Д. Медведєв 06.04.2022 заявив: “Президент Росії Володимир Путін твердо поставив мету демілітаризації та денацифікації України. Ці складні завдання не виконуються одномоментно. І вони вирішуватимуться не лише на полях битв. Змінити криваву та повну брехливих міфів свідомість частини нинішніх українців – найважливіша мета. Ціль в ім'я спокою майбутніх поколінь самих українців та можливості нарешті збудувати відкриту Євразію – від Лісабона до Владивостока”.

У ході війни все рельєфніше оприсутнюються виплеканий століттями імперський експансіонізм Росії та справжня сутність “русского мира” (до прикладу, наратизованій в опублікованій на державному (!) сайті “РІА Новини” (“РИА Новости”) статті Т. Сергєйцева “Що Росія має зробити з Україною?”): українофобія, етноцид, наруга, зневага до українства. Йдеться про денацифікацію, строки якої, за визначенням автора, “не можуть бути менш ніж одне покоління, яке має народитися, вирости та досягти зрілості в умовах денацифікації”; заборону назви Україна; “спокута провини перед Росією за ставлення до неї як до ворога може реалізуватися лише в опорі на Росію у процесах відновлення, відродження та розвитку” тощо.

Мусимо розуміти, коли Путін в черговий раз на засіданні Валдайського клубу 27 жовтня 2022 р. проголосив: “Відверто кажучи, єдиним справжнім серйозним гарантом української державності, суверенітету і територіальної цінності могла б бути тільки Росія, яка і створила нинішню Україну” (Заседание..., 2022), він насправді сказав – фізичне знищення України і українців припиниться лише з поверненням її до зони “русского мира”. Але... саме тоді вона буде знищена безповоротно (Якубова, 2023, с. 63).

Україна буде незалежну демократичну державу. Росія прагне до імперської державності та відповідної геополітичної експансії, ідеологічною основою та інструментом яких є “русский мир”. Таким чином, у дискурсах національної та імперської державності конструюються дві реальності, екзистенційно несумісні між собою, що свідчить про наявність глибинного онтологічного конфлікту. В основі цього онтологічного конфлікту лежить екзистенційне протистояння двох світів, тобто різних за своїм устроєм, організацією, принципами існування моделей реальності. Це війна не тільки за державний суверенітет України, а й за саме існування української ідентичності. Реалізація доктрини “русский мир” в Україні націлена на інтеграцію українських територій в смисловий простір, в якому українська історія та

ідентичність практично повністю відсутні, і тим самим веде до ліквідації української державності.

Висновки. Агресія Росії проти України має форму гібридної війни, у якій поряд з активними воєнними діями тотально застосовується зброя консцієнтальної війни. Активній фазі військової агресії РФ передувала потужна інформаційна війна, спрямована на створення сприятливого суспільного ґрунту для прийняття населенням ідеологічних норм “русского мира”. Як засвідчує проведений аналіз, “русский мир” (хоча зовні й виглядає як соціокультурна концепція) насправді є яскраво вираженим геополітичним проєктом російської влади і Церкви, який має на меті збільшення політичної та релігійної присутності Росії у світі, на пострадянському просторі, зокрема в Україні. В “русском мире” закладені імперські амбіції сучасної російської влади і Церкви. Беручи участь у цьому проєкті, РПЦ виступає суб’єктом політики і геополітики. Стратегічні цілі російської влади і російської Церкви в “русском мире” тісно переплітаються. “Русский мир” є однією з форм російської культурної, мовної, релігійної, зрештою, політичної експансії в Україну та інші пострадянські республіки (Бокоч, 2019, с. 138). Відтак, сучасний концепт “русский мир” є симулякром та інструментом маніпуляцій. Фактично йдеться про політичний чи політико-ідеологічний проєкт. Змістово й сутнісно “русский мир” – це ідеологія війни, яка представляє агресію як миротворчість, агресора як жертву, а жертву як агресора. Це ідеологія, яка виправдовує будь-яке насилля духовно-моральною місією Росії. Сучасні виклики з подвійною силою ставлять перед українським суспільством смисложиттєві завдання щодо системної протидії імперським зазіханням та формування консолідаційної моделі ідентичності. Реалізація доктрини “русский мир” в Україні націлена на інтеграцію українських територій в смисловий простір, в якому українська історія та ідентичність практично повністю відсутні, і тим самим веде до ліквідації української державності. Сучасна Росія не визнає українську ідентичність і зорієнтована на її суцільне розмивання, тобто знищення. Українську ідентичність путінський режим прагне замінити різноманітними гібридними конструктами з обсягу т. зв. русского мира. Ідеологема “русский мир” спрямована на формування ідеологічних підмурків створення масштабної Російської неоімперії за рахунок приєднання інших територій. В історичній політиці та інформаційній війні Росія маніпулює змістами, міфами і символами, покликаними подолати кризу власної національно-державницької ідентичності, що виникла після розпаду СРСР, утвердити свою велич як світової держави і месіанської євразійської цивілізації. Наголосимо: проєкт однаково токсичний, деструктивний і загрозливий для суверенітету й існування всіх країн, які оголошені РФ в сфері єдиного простору “русского мира”.

1. Адамович, С. (2016). Російський слід у формуванні “Новоросійства” з метою дезінтеграції Півдня і Сходу України (1990–2016 рр.). *Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 2016 р.)*, упоряд. П. Гай-Нижник. Київ, 168–181.

2. Артимішин, П. І. (2020). Роль РПЦ у розгортанні сучасної російсько-української війни (2013–2015 рр.). *З історії Західної України*, 16, 236–252.

III. ЦЕРКВА В СРСР. ЕКСПАНСІЯ МОСКОВСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

3. Бойко, А. (2016). Образ “Русского мира” в інформаційному просторі України. *Журналістика: зб. наук. праць*, 15 (40). Київ, 69–83.
4. Бокоч, В. (2019). “Русский мир” як антиукраїнська релігійно-політична концепція. *Вісник Львівського університету. Сер. філософ.-політолог. студії*, 24, 134–140.
5. Войналович, В. А. (2017). Релігія у сучасному глобалізованому світі: українська версія. *Історична пам'ять: наук. зб.*, 37. Полтава, 9–15.
6. Волкова, Є. (2016). *Ідеологія “русского мира” як релігія війни*. <https://zbruc.eu/node/51719>
7. Волковський, В. П. (2020). Методологічні проблеми дослідження доктрини “русский мир” з філософської перспективи. *Мультиверсум. Філософський альманах*, 2(172), 15–31.
8. Волковський, В. (2021). “Русский мир” як доктрина: методологічні філософські проблеми та виміри дослідження. *Філософські діалоги. “Русский мир”: витоки, загрози, методи: зб. наук. праць*. Київ, 9–14.
9. *Всемирный конгресс соотечественников, проживающих за рубежом: Вступительное слово президента Российской Федерации Владимира Путина на Всемирном конгрессе соотечественников, проживающих за рубежом*. (24.10.2006). <http://www.dxb.ru/project/re/detail.php?ID=283>
10. *Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи “Русского мира”*. (03.11.2009). <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.htm>
11. *Гібридна війна: сутність, виклики та загрози: зб. матер. круглого столу (Київ, 8 липня 2021 р.)*. (2021). Київ.
12. Горбенко, Ю., Горбенко, А., Горбенко, О. (2017). Консцієнтальна зброя: механізми та засоби протидії. *Інформаційний вимір гібридної війни: досвід України: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, травень 2017 р.)*. Київ.
13. *Горбулін докладно проаналізував, як Росія роками готувалася до агресії проти України. Навіть масова культура – елемент війни*. https://texty.org.ua/fragments/65583/Gorbulin_dokladno_proanalizuvav_jak_Rosija_rokamy_gotuvalasja-65583/
14. Горбулін, В. (2016). *Тези до другої річниці російської агресії проти України*. (18.02.2016). <https://uacrisis.org/uk/40347-gorbulin-tezy>
15. Горкуша, О. (2023). Термінологічний фронт: “руський мір” в релігійно-конфесійній риторичі (релігієзнавча перцепція екзистенційного вибору). *Філософська думка*, 1, 26–44.
16. Гуржи, В. (2015). Наслідки реалізації доктрині “Русский мир” в Україні. *Схід*, 2 (134), 34–39.
17. Гуржи, В. (2017). Ідеологеми “руського міра” в сучасних гібридних війнах. *Гібридна війна: in verbo et in praxi*, під. заг. ред. проф. Р. О. Додонова. Вінниця, 339–362.
18. *Доктрина “Русский мир” як інформаційна та культурна стратегія. Звіт проєкту за грантом НАН України дослідницькою групою молодих вчених НАН України за 2020–2021. роки*. (05.01.2022). <https://www.old.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=8592>
19. Єленський, В. (2015). Московська патріархія стала на сторону агресора (2015. 16 січ.). *Радіо свобода*. <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26797860.html>
20. Заседание Международного дискуссионного клуба “Валдай”. 27 октября 2022 г. *Сайт Президента Российской Федерации*. <http://kremlin.ru/events/president/news/69695>
21. Зборовська, К. (2020). Квazирелігійна основа ідеології доктрини “русский мир”. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка Серія “Філософія”*, 41, 162–172.

22. Здіорук, С. І., Яблонський, В. М., Токман, В. В. [та ін.]. (2014). *Україна та проект “русского мира”*: аналіт. доп. За ред. В. М. Яблонського та С. І. Здіорука. Київ.
23. Ідеологема. *Велика українська енциклопедія*. <https://vue.gov.ua>
24. *Інтерпретації історії у політиці Російської Федерації як загроза національній безпеці України: аналітична записка*. (2015). Національний інститут стратегічних досліджень. Відділ гуманітарної безпеки (В. С. Лозовий). <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/interpretacii-istorii-u-politici-rosiyskoi-federacii-yak>
25. Киридон, А. М. (2022). *Русский мир*. *Велика українська енциклопедія*. <https://vue.gov.ua/Русский мир>
26. Киридон, А. (2023). Чи є Українська православна церква станом на 2023 р. самостійною Церквою, окремою від РПЦ? *ПЕРЕЛОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минулини. Діалоги з істориками*, 3, відп. ред. Валерій Смолій; упоряд.: Геннадій Боряк, Олексій Ясь, Світлана Блашук. Київ, 550–553.
27. Колодний, А., Филипович, Л. (2015). “Русский мир” – теологічна доктрина чи релігійна ідеологія. *Українське Релігієзнавство*, 76, 158–163. (англ.).
28. Коновальчук, П. І. (2018). Зміст та основні напрями пропаганди Російської православної церкви у контексті гібридної війни Росії проти України. *Стратегічна панорама*, 2, 31–36.
29. Котигоренко, В., Рафальський, О. (2013). Ідеологічний проект “русского мира” і політичні переваги та уподобання населення українського Донбасу. *Наукові записки*, 5 (67), 53–76.
30. Лисенко, О. Є. (2022). Феноменологія війни Росії проти України як об’єкт гуманітарних досліджень (за матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 25 травня 2022 р.). *Вісник Національної академії наук України*, 7, 87.
31. Митрополит Кирилл. (1992). *Выступление на Всееармейском совещании. Москва, 17 января 1992 г.* <http://pobeda.ru/wp-content/uploads/2018/12/Patriarh-Kirill-i-voennoe-duhovenstvo-poslednyaya-redaktsiya-28.06.2015.pdf>
32. Нагорна, Л. П. (2011). *Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань*. Київ.
33. Насіківська, В. М. (2022). Церква як елемент “гострої сили” Російської Федерації. *Міжнародні та політичні дослідження*, 35, 80–92.
34. *О создании фонда “Русский мир”*: Указ Президента РФ № 796. (21.06.2007 г.). <http://docs.cntd.ru/document/>
35. Обушний, М. (2020). “Русский мир” – неоімперська ідеологема сучасної Росії. *Українознавчий альманах*, 27, 122–128.
36. Павленко, П. (2020). Релігійна складова “гібридної війни” росії проти України (християнський контекст). *Сучасні проблеми національно-культурної ідентичності: регіональний вимір: зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (24–25 вересня 2020 р.)*. Полтава, 87–95.
37. Павленко, П. (2015). “Русский мир” як ідеологія російського неоімперіалізму: українські реалії. *Волинський благовісник*, 3, 281–286.
38. *Послание Президента РФ Владимира Путина Федеральному Собранию*. (12.12.2012). <http://www.rg.ru/2012/12/12/stenogramma-poln.htm>
39. *Послание Федеральному Собранию Российской Федерации Президента России Владимира Путина*. (27.04.2007). <http://www.rg.ru/2007/04/27/poslanie.htm>

III. ЦЕРКВА В СРСР. ЕКСПАНСІЯ МОСКОВСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

40. Потапенко, Я. (2013). Історико-політичні та соціокультурні наслідки впровадження псевдорелігійної концепції “русского міра” в сучасній Україні. *Наукові записки з української історії*, 33, 291–297.
41. Процюк, Р. (2004). Релігійна ідентичність нації як чинник становлення громадянського суспільства. *Вісник Львівського університету. Філософ. науки*, 6, 122–130.
42. Ричко, В. Ю. (2018). Практика реалізації концепції “русского міра” в Україні (на прикладі Почаївської Свято-Успенської лаври). *Вісник Львівського університету ім. І. Франка. Серія “Філософсько-політологічні студії”*, 20, 87–93.
43. “Русский мир” Кирила не для України: зб. наук. статей. (2014) / За ред. проф. А. Колонного. Київ.
44. Рябчук, М. Ю. (2021). “Русский мир”, Slavia Orthodoxa і конструювання “одного народу”: взаємодія архаїчних ідеологій, цінностей та ідентичностей. *Ієрархія цінностей населення Сходу та Півдня України: етнополітичний аспект в умовах російської агресії*, авт. кол.: В. А. Войналович (керівник, наук. ред.). Київ, 67–110.
45. *Світова гібридна війна: український фронт*. (2017). За заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ.
46. Слово Святейшого Патріарха Кирила в Никольском кафедральному соборі міста Горловки. (2009. 30 июля). <http://www.patriarchia.ru/db/text/707934.html>
47. Смолій, В., Якубова, Л. (2018). *Історичний контекст формування проекту русский мир та практика його реалізації в Криму й на Донбасі: аналітична записка* / НАН України. Інститут історії України. Київ.
48. *Стратегічні комунікації в умовах гібридної війни: погляд від волонтера до науковця*. (2018). Київ.
49. *Стратегічні комунікації для безпечових і державних інституцій*. (2022). За заг. ред. О. Давліканової, Л. Компанцевої. Київ.
50. *Так що ж таке гібридна війна? І чи гібридна війна в Україні?* (18.07.2017). <https://www.armyfm.com.ua/tak-shho-zh-take-g%D1%96bridna-v%D1%96jna-%D1%96chi-g%D1%96bridna-v%D1%96jna-v-ukra%D1%97n%D1%96/>
51. Темко, Г. (2004). *Третій Рим: імперія проти України: Історико-політичний нарис*. Київ.
52. Фігурний, Ю. С. (керівник проекту, авт.-упоряд., наук. ред.). (2021). *Етнокультурний розвиток українського суспільства в умовах політики реваншу Російської Федерації (1991–2021)*. Київ, 152.
53. Шангіна, Л. (2012). “Русский мир” для України: російський і руський світи. *Національна безпека і оборона*, 4–5.
54. Якубова, Л. (2023). *Російсько-українські “історичні війни”: введення в дискурс ненависті і знищення: аналітична записка*, відп. ред. В.А. Смолій. Київ.
55. Якубова, Л. (2018). *“Русский мир” в Україні: на краю прірви*. Київ.
56. Якубова, Л., Головка, В., Примаченко, Я. (2018). *Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: аналіт. доп.*, відп. ред. В. Смолій. Київ.
57. Яремчук, В. (2015). Україна у протидії новітній релігійно-інформаційній експансії з боку РПЦ. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 79–80, 127–145.
58. Skoneczny, L., Cacko, B. (2021). Sharp power – introduction to the issue. *Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego*, 13, 325–340.

59. Tiido, A. (2015). The “Russian World”: the blurred notion of protecting Russians abroad. *Polski Przegląd Stosunków Międzynarodowych*, 5. Warszawa, 131–151.

60. Walker, Ch., Ludwig, J. (2017). The meaning of sharp power. How authoritarian states project influence. *Foreign Affairs*. [foreignaffairs.com/articles/china/2017-11-16/meaning-sharp-power](https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2017-11-16/meaning-sharp-power).

References

1. Adamovych, S. (2016). Rosiiskyi slid u formuvanni “Novorosiistva” z metoiu dezintehratsii Pivdnia i Skhodu Ukrainy (1990–2016 rr.). *Rosiiska okupatsiia i deokupatsiia Ukrainy: istoriia, suchasni zahrozy ta vyklyky sohodennia: materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Kyiv, 2016 r.)*, P. Hai-Nyzhnyk (Comp.). Kyiv, 168–181 (in Ukrainian).

2. Artymyshyn, P. I. (2020). Rol RPTs u rozghortanni suchasnoi rosiisko-ukrainskoi viiny (2013–2015 rr.). *Z istorii Zakhidnoi Ukrainy*, 16, 236–252 (in Ukrainian).

3. Boiko, A. (2016). Obraz “Russkoho myra” v informatsiinomu prostori Ukrainy. *Zhurnalistyka: zb. nauk. prats*, 15 (40). Kyiv, 69–83 (in Ukrainian).

4. Bokoch, V. (2019). “Russkyi myr” yak antyukrainska relihiino-politychna kontseptsii. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Ser. filosof.-politolog. studii*, 24, 134–140 (in Ukrainian).

5. Voinalovych, V. A. (2017). Relihiia u suchasnomu hlobalizovanomu sviti: ukrainska versiia. *Istorychna pamiat: nauk. zb.*, 37. Poltava, 9–15 (in Ukrainian).

6. Volkova, Ye. (2016). *Ideolohiia “russkoho myra” yak relihiia viiny*. <https://zbruc.eu/node/51719> (in Ukrainian).

7. Volkovskiy, V. P. (2020). Metodolohichni problemy doslidzhennia doktryny «russkyi myr» z filosofskoi perspektyvy. *Multyversum. Filosofskiy almanakh*, 2(172), 2, 15–31 (in Ukrainian).

8. Volkovskiy, V. (2021). “Russkyi myr” yak doktryna: metodolohichni filosofski problemy ta vymiry doslidzhennia. *Filosofski dialohy. “Russkyi myr”: vytoky, zahrozy, metody: zb. nauk. prats*. Kyiv, 9–14 (in Ukrainian).

9. *Vsemirnyi kongress sootchestvennikov, prozhivayushchikh za rubezhom: Vstupitelnoe slovo prezidenta Rossiiskoi Federatsii Vladimira Putina na Vsemirnom kongresse sootchestvennikov, prozhivayushchikh za rubezhom*. (24.10.2006). <http://www.dxb.ru/project/re/detail.php?ID=283> (in Russian).

10. *Vistuplenie Svyateishego Patriarkha Kirilla na torzhestvennom otkritii III Assamblei “Russkogo mira”*. (03.11.2009). <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.htm> (in Russian).

11. *Hibrydna viina: sutnist, vyklyky ta zahrozy: zb. mater. kruhloho stolu (Kyiv, 8 lypnia 2021 r.)*. (2021). Kyiv (in Ukrainian).

12. Horbenko, Yu., Horbenko, A., Horbenko, O. (2017). Konstsiientalna zbroia: mekhanizmy ta zasoby protydii. *Informatsiyni vymir hibrydnoi viiny: dosvid Ukrainy: Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii(m. Kyiv, traven 2017 r.)*. Kyiv (in Ukrainian).

13. *Horbulin докладно проанализував, як Росія роками хотувалася до ахресії проти України. Навіть масова культура – елемент війни*. https://texty.org.ua/fragments/65583/Gorbulin_dokladno_proanalizuvav_jak_Rosija_rokamy_gotuvalasa-65583/ (in Ukrainian).

14. Horbulin, V. (2016). *Tezy do druhoi richnytsi rosiiskoi ahresii proty Ukrainy. 18.02.2016*. <https://uacrisis.org/uk/40347-gorbulin-tezy> (in Ukrainian).

15. Horkusha, O. (2023). Terminolohichniy front: “russkii mir” v relihiino-konfesiinii rytorytsi (relihiieznavcha pertseptsii ekzystentsiinoho vyboru). *Filosofska dumka*, 1, 26–44 (in Ukrainian).

III. ЦЕРКВА В СРСР. ЕКСПАНСІЯ МОСКОВСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

16. Hurzhy, V. (2017). Ideolohemy “ruskoho mira” v suchasnykh hibrydnykh viinakh. *Hibrydna viina: in verbo et in praxi*, prof. R. O. Dodonova (Ed.). Vinnytsia, 339–362 (in Ukrainian).
17. Hurzhy, V. (2015). Naslidky realizatsii doktryni “Russkii mir” v Ukraini. *Skhid*, 2 (134), 34–39 (in Ukrainian).
18. Doktryna “Russkyi myr” yak informatsiina ta kulturna stratehiia. Zvit proiektu za hran-tom NAN Ukrainy doslidnytskoiu hrupoiu molodykh vchenykh NAN Ukrainy za 2020–2021 roky. (05.01.2022). <https://www.old.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=8592> (in Ukrainian).
19. Ielenskyi, V. (2015, 16 sich.). Moskovska patriarkhiia stala na storonu ahresora. *Radio svo-boda*. <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26797860.html> (in Ukrainian).
20. Zasedanye Mezhdunarodnoho dyskussyonnoho kluba “Valdai”. 27 oktiabria 2022 h. *Sait Prezydenta Rossyiskoi Federatsyy*. <http://kremlin.ru/events/president/news/69695> (in Russian).
21. Zborovska, K. (2020). Kvazirelihiina osnova ideolohii doktryny “ruskyi myr”. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka Seriia “Filosofia”*, 41, 162–172 (in Ukrainian).
22. Zdioruk, S. I., Yablonskyi, V. M., Tokman, V. V. [et al.]. *Ukraina ta proekt “ruskoho myra”: analit. dop.* V. M. Yablonskoho ta S. I. Zdioruka (Eds.). Kyiv (in Ukrainian).
23. Ideolohema. *Velyka ukrainska entsyklopediia*. <https://vue.gov.ua> (in Ukrainian).
24. Interpretatsii istorii u politytsi Rosiiskoi Federatsii yak zahroza natsionalnii bezpetsi Ukrainy: analitychna zapyska. (2015). Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. Viddil humanitarnoi bezpeky (V.S. Lozovyi). <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/interpretacii-istorii-u-politici-rosiyskoi-federacii-yak> (in Ukrainian).
25. Kyrydon, A. M. (2022). Russkyi myr. *Velyka ukrainska entsyklopediia*. [https://vue.gov.ua/Russkyi myr](https://vue.gov.ua/Russkyi-myr) (in Ukrainian).
26. Kyrydon, A. (2023). Chy ye Ukrainska pravoslavna tserkva stanom na 2023 r. samostiinoiu Tserkvoiu, okremoiu vid RPTs? *PERELOM: Viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny. Dialohy z istorykamy*, 3, Valerii Smolii (Ed.); Hennadii Boriak, Oleksii Yas, Svitlana Blashchuk (Comps). Kyiv, 550–553 (in Ukrainian).
27. Kolodnyi, A., Fylypovych, L. (2015). “Russkyi myr” – teolohichna doktryna chy relihiina ideolohiia. *Ukrainske Relihiieznavstvo*, 76, 158–163. (anhl.)
28. Konovalchuk, P. I. (2018). Zmist ta osnovni napriamy propahandy Rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy u konteksti hibrydnoi viiny Rosii proty Ukrainy. *Stratehichna panorama*, 2, 31–36 (in Ukrainian).
29. Kotyhorenko, V., Rafalskyi, O. (2013). Ideolohichniy proekt “ruskoho myra” i politychni perevahy ta upodobannia naselennia ukrainskoho Donbasu. *Naukovi zapysky*, 5 (67), 53–76 (in Ukrainian).
30. Lysenko, O. Ye. (2022). Fenomenolohiia viiny Rosii proty Ukrainy yak obiekt humanitarnykh doslidzhen (za materialamy dopovidi na zasidanni Prezydii NAN Ukrainy 25 travnia 2022 r.). *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, 7, 87 (in Ukrainian).
31. Mitropolit Kirill. (1992). *Vistuplenie na Vsearmeiskom soveshchanii. Moskva*, 17 yanvarya 1992 g. <http://pobeda.ru/wp-content/uploads/2018/12/Patriarh-Kirill-i-voennoe-duhovenstvo-poslednyaya-redaktsiya-28.06.2015.pdf> (in Russian).
32. Nahorna, L. P. (2011). *Sotsiokulturna identychnist: pastky tsinnisnykh rozmezhuvan*. Kyiv (in Ukrainian).

33. Nasikivska, V. M. (2022). Tserkva yak element “hostroi syly” Rosiiskoi Federatsii. *Mizhnarodni ta politychni doslidzhennia*, 35, 80–92 (in Ukrainian).
34. O sozdanyy fonda “Russkyi myr”: Ukaz Prezidenta RF № 796. 21.06.2007 h. <http://docs.cntd.ru/document/> (in Russian).
35. Obushnyi, M. (2020). “Russkyi myr” – neoimperska ideolohema suchasnoi Rosii. *Ukrainoznavchyi almanakh*, 27, 122–128 (in Ukrainian).
36. Pavlenko, P. (2020). Relihiina skladova “hibrydnoi viiny” rosii proty Ukrainy (khrystyianskyi kontekst). *Suchasni problemy natsionalno-kulturnoi identychnosti: rehionalnyi vymir : zb. nauk. statei za materialamy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (24–25 veresnia 2020 r.)*. Poltava, 87–95 (in Ukrainian).
37. Pavlenko, P. (2015). “Russkyi myr” yak ideolohiia rosiiskoho neoimperializmu: ukrainski reali. *Volynskyi blahovisnyk*, 3, 281–286 (in Ukrainian).
38. *Poslanie Prezidenta RF Vladimira Putina Federalnomu Sobraniyu*. (12.12.2012). <http://www.rg.ru/2012/12/12/stenogramma-poln.htm> (in Russian).
39. *Poslanie Federalnomu Sobraniyu Rossiiskoi Federatsii Prezidenta Rossii Vladimira Putina*. (27.04.2007). <http://www.rg.ru/2007/04/27/poslanie.htm> (in Russian).
40. Potapenko, Ya. (2013). Istoryko-politychni ta sotsiokulturni naslidky vprovadzhennia psevdorelihiinoi kontseptsii “ruskoho mira” v suchasni Ukraini. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 33, 291–297 (in Ukrainian).
41. Protsiuk, R. (2004). Relihiina identychnist natsii yak chynnyk stanovlennia hromadianskoho suspilstva. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Filosof. nauky*, 6, 122–130 (in Ukrainian).
42. Rychko, V. Yu. (2018). Praktyka realizatsii kontseptsii “ruskoho myra” v Ukraini (na prykladi Pochaivskoi Sviato-Uspenskoï lavry). *Visnyk Lvivskoho universytetu im. I. Franka. Seriia “Filosofsko-politologichni studii”*, 20, 87–93 (in Ukrainian).
43. “Russkyi myr” Kyryla ne dlia Ukrainy: zb. nauk. statei. (2014). Prof. A. Kolodnoho (Ed.). Kyiv (in Ukrainian).
44. Riabchuk, M. Yu. (2021). “Russkyi myr”, Slavia Ortodoxa i konstruiuvannia “odnoho narodu”: vzaiemodiia arhaichnykh ideolohii, tsinnosti ta identychnosti. *Iierarkhiia tsinnosti naseleennia Shkodu ta Pivdnia Ukrainy: etnopolitychnyi aspekt v umovakh rosiiskoi ahresii*, V. A. Voinalovych (Man., Ed.). Kyiv, 67–110 (in Ukrainian).
45. *Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front*. (2017). V. P. Horbulina (Ed.). Kyiv (in Ukrainian).
46. *Slovo Svyateishego Patriarkha Kirilla v Nikolskom kafedralnom sobore goroda Gorlovki*. (2009, 30 iyulya). <http://www.patriarchia.ru/db/text/707934.html> (in Russian).
47. Smolii, V., Yakubova, L. (2018). *Istorychnyi kontekst formuvannia proektu russkyi myr ta praktyka yoho realizatsii v Krymu y na Donbasi: analitychna zapyska / NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy*. Kyiv (in Ukrainian).
48. *Stratehichni komunikatsii v umovakh hibrydnoi viiny: pohliad vid volontera do naukovtsia* (2018). Kyiv (in Ukrainian).
49. *Stratehichni komunikatsii dlia bezpekovykh i derzhavnykh instytutsii*. (2022). Za zah. red. O. Davlikanovoi, L. Kompantsevoi. Kyiv (in Ukrainian).
50. *Tak shcho zh take hibrydna viina? I chy hibrydna viina v Ukraini?* (18.07.2017). <https://www.armyfm.com.ua/tak-shho-zh-take-g%D1%96bridna-v%D1%96jna-%D1%96chi-g%D1%96bridna-v%D1%96jna-v-ukra%D1%97n%D1%96/> (in Ukrainian).

III. ЦЕРКВА В СРСР. ЕКСПАНСІЯ МОСКОВСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

51. Temko, H. (2004). *Tretii Rym: imperiia proty Ukrainy. Istoryko-politychnyi narys*. Kyiv (in Ukrainian).
52. Fihurnyi Yu. S. (Man., Auth.-Comp., Ed.). (2021). *Etnokulturnyi rozvytok ukrainskoho suspilstva v umovakh polityky revanshu Rosiiskoi Federatsii (1991–2021)*. Kyiv (in Ukrainian).
53. Shanhina, L. (2012). “Russkyi myr” dlia Ukrainy: rosiiskyi i ruskyi svity. *Natsionalna bezpeka i oborona*, 4–5 (in Ukrainian).
54. Iakubova, L. (2023). *Rosiisko-ukrainski “istorychni viiny”: vvedennia v dyskurs nenavysti i znyshchennia. Analitychna zapyska*, vidp. red. V. A. Smolii. Kyiv (in Ukrainian).
55. Yakubova, L. (2018). “Russkyi myr” v Ukraini: na kraiu prirvy. Kyiv (in Ukrainian).
56. Iakubova, L., Holovko, V., Prymachenko, Ya. (2018). *Russkyi myr na Donbasi ta v Krymu: istorychni vytoky, politychna tekhnolohiia, instrument ahresii: Analitychna dopovid*, V. Smolii (Ed.). Kyiv (in Ukrainian).
57. Iaremchuk, V. (2015). Ukraina u protydii novitnii relihiino-informatsiinii ekspansii z boku RPTs. *Naukovi zapysky IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, 79–80, 127–145 (in Ukrainian).
58. Skoneczny, L., Cacko, B. (2021). Sharp power – introduction to the issue. *Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego*, 13, 325–340 (in English).
59. Tiido, A. (2015). The “Russian World”: the blurred notion of protecting Russians abroad. *Polski Przegląd Stosunków Międzynarodowych*, 5, 131–151 (in English).
60. Walker, Ch., Ludwig, J. (2017). The meaning of sharp power. How authoritarian states project influence. *Foreign Affairs*. [foreignaffairs.com/articles/china/2017-11-16/meaning-sharp-power](https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2017-11-16/meaning-sharp-power) (in English).